

Een vertekend beeld van de maatschappij?

Een onderzoek naar selectieve uitval in een telefonische enquête ten gevolge van onderdekking en nonrespons

Sonja Rispens en Henk van Goor¹

1 Inleiding

Ruim twintig jaar geleden achtte Peschar (1977) het nog nauwelijks verantwoord om per telefoon te interviewen zonder het gevaar te lopen van een forse respondentselectie, een situatie die volgens hem in de eerstvolgende tien jaren ook niet zou veranderen. Deze tot voorzichtigheid manende uitspraken ten spijt blijkt de populariteit van de telefonische enquête sindsdien evenwel enorm te zijn toegenomen. Dit is vooral te danken aan de kostenbesparing en de tijdwinst die deze vorm van enquêteren met zich meebrengt.

Tegenwoordig is de telefonische enquête niet meer weg te denken uit ons dagelijkse leven. Uit recent onderzoek blijkt dat bijna iedereen wel eens telefonisch wordt benaderd door een opiniepeiler of telemarketeer; 45% van de ondervraagden zegt zelfs twee keer of vaker per maand te worden gebeld. 'En men is daar niet blij mee', aldus Wunderink en Van Benthem (2000: 354). Enquêteurs kunnen steeds minder respondenten vinden omdat mensen worden afgeschrikt door telefonische verkopers.

Nonrespons vormt inderdaad een ernstige bedreiging voor de kwaliteit van (telefonische) enquêtes, maar het is beslist niet de enige en misschien zelfs niet de belangrijkste bedreiging. Een andere bron van uitval en daarmee van vertekening is onderdekking. Onderdekking ontstaat wanneer een deel van de populatie die men wenst te onderzoeken, niet is opgenomen in het steekproefkader (meestal een of ander administratief registratiesysteem) en dus niet kan worden onderzocht. Zo staan bij een telefonische enquête personen zonder een telefoonaansluiting of met een geheim telefoonnummer niet in het telefoonbestand dat als steekproefkader wordt gebruikt. Als gevolg hiervan vallen deze personen buiten het onderzoek.

Onderdekking is betrekkelijk weinig onderzocht. Groves (1987: 160) stelt zelfs: 'Coverage error is the forgotten child among the family of errors to which surveys are subject.' Ook in Nederland is er weinig over gepubliceerd. In dit artikel willen wij in deze lacune voorzien door de onderdekking te onderzoeken in een telefonische enquête onder 7000 inwoners van de gemeente Groningen. Tevens onder-

zoeken wij de vertekeningen die als gevolg van nonrespons in deze enquête optreden. De eerste en centrale vraag van ons onderzoek is de vraag naar de omvang en selectiviteit van de uitval: *hoeveel personen* vallen als gevolg van onderdekking, respectievelijk nonrespons in een telefonische enquête uit de boot en *welke sociaal-demografische categorieën* worden vooral door uitval getroffen? Door zowel onderdekking als nonrespons te onderzoeken, kunnen we niet alleen de totale uitval vaststellen als gevolg van beide foutenbronnen samen, maar ook de bijdrage aan de vertekeningen van beide foutenbronnen afzonderlijk.

Onderzoek naar onderdekking en nonrespons beperkt zich gewoonlijk tot het vaststellen van vertekeningen in afzonderlijke variabelen. Door vertekeningen per variabele afzonderlijk te bestuderen, verkrijgen we echter geen samenhangend beeld van het gehele patroon van onderdekking en nonrespons en blijft onduidelijk welke bevolkingsgroepen nu precies over- en ondervertegenwoordigd zijn onder de respondenten. Om het patroon van uitval sociologisch te kunnen interpreteren en vast te kunnen stellen welke gevolgen selectieve uitval heeft voor surveyonderzoek, is kennis van de onderlinge samenhangen tussen variabelen evenwel onontbeerlijk. Ons onderzoek is er dan ook op gericht om meer inzicht te verkrijgen in dat geheel aan samenhangen. In navolging van Goyder (1987) en anderen hebben wij de volgende – onze tweede – onderzoeksvraag geformuleerd: in hoeverre zijn als gevolg van onderdekking en nonrespons personen uit *het brede maatschappelijke midden* onder de respondenten oververtegenwoordigd en, omgekeerd, *laaggeplaatste en sociaal marginale bevolkingscategorieën* ondervertegenwoordigd? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een *multivariate* aanpak noodzakelijk (vergelijk Goyder 1987). Bovendien maakt een multivariate aanpak duidelijk of alle onderzochte variabelen een zelfstandig effect op de vertekeningen uitoefenen, danwel of de gevonden vertekeningen slechts door een of enkele ‘kernvariabelen’ worden veroorzaakt.

2 Onderdekking, nonrespons en ‘middle class bias’

Onderdekking. Een aantal categorieën personen valt in surveyonderzoek onder de algemene bevolking gewoonlijk buiten het steekproefkader (zie voor een uitgebreid overzicht Schnell 1991). Het gaat allereerst om niet-geregistreerde personen, zoals dak- en thuislozen en illegale vreemdelingen, evenals om personen die op een ander dan het geregistreerde adres woonachtig zijn. Voorts sluiten onderzoekers zelf vaak bepaalde categorieën personen uit, bijvoorbeeld onder of boven een bepaalde leeftijd, of niet-zelfstandig wonende personen in ‘inrichtingen’, zoals verpleeghuizen, kazernes en gevangenissen.

Daarnaast kent elke wijze van interviewen – mondeling (*face-to-face*), schriftelijk en telefonisch – zijn eigen typerende onderdekking. Bij telefonische enquêtes, om ons daartoe verder te beperken, bestaat het gangbare steekproefkader uit

het telefoonboek: geregistreerde, openbaar toegankelijke telefoonnummers. De onderdekking bestaat in dit geval uit huishoudens of individuen die wel tot de doelpopulatie behoren, maar 1) geen telefoonaansluiting hebben of 2) een geheim telefoonnummer, danwel 3) wier telefoonnummer door eigen opdracht niet door KPN Telecom aan derden mag worden verstrekt ten behoeve van telemarketing- en directmarketingdoeleinden.²

Over de *omvang* van de onderdekking in telefonische enquêtes in Nederland is weinig met nauwkeurigheid bekend, omdat dit nauwelijks is onderzocht. Volgens de AGB-minicensus zou in 1994 van een landelijk representatieve steekproef 4% geen telefoonaansluiting en ongeveer 8% een geheim telefoonnummer hebben (Van der Leest 1996: 9). Dit is vermoedelijk echter een te lage schatting, want andere cijfers wijzen uit dat in ongeveer 5% van de woningen geen telefoon aanwezig is (De Goede 1996: 72). En volgens informatie aan ons verstrekt door een medewerker van KPN (1998) zou het aandeel geheime telefoonnummers landelijk ongeveer 20% zijn, terwijl nog eens 5% opdracht zou hebben gegeven zijn telefoonnummer niet voor telemarketingdoeleinden aan derden ter beschikking te stellen. Deze cijfers suggereren dat ten tijde van het onderzoek (1996) 25 tot 30% van de Nederlandse bevolking telefonisch niet kon worden geïnterviewd.

Over de *samenstelling* van de onderdekking in algemeen bevolkingsonderzoek in Nederland is eveneens weinig met zekerheid bekend. In de jaren tachtig heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek bij de overgang van mondeling naar telefonisch enquêteren respondenten uit mondelinge enquêtes met en zonder telefoon met elkaar vergeleken (Kersten en Moning 1985; Kerssemakers e.a. 1987; Snijkers, 1991). De uitkomsten dienen echter als gevolg van het ontbreken van informatie over de nonrespondenten met enige voorzichtigheid te worden bekeken. Voorts zijn gegevens bekend uit de AGB-minicensus (Van der Leest 1996: 9-10), maar, zoals reeds is opgemerkt bij de bespreking van de omvang van de onderdekking, dienen ook deze gegevens met de nodige voorzichtigheid te worden gebruikt. Een aanvulling op de uitkomsten uit grootschalig surveyonderzoek verschaffen de studies van Engbersen (1990) en Engbersen en Vervaart (1993) naar langdurig werklozen (RWW-ers) in drie achterstandswijken, respectievelijk naar jonge Turken in Rotterdam.

Uit de zojuist genoemde studies³ blijkt dat personen uit lagere sociale klassen, met een lager inkomen en met een lagere opleiding, evenals (langdurig) werklozen relatief vaak geen telefoon of een geheim nummer hebben, terwijl personen met hogere inkomens relatief vaak een geheim nummer hebben. Ook de jongste en oudste leeftijdscategorieën beschikken minder vaak over een bekend telefoonnummer, evenals alleenwonende en gescheiden personen. Ten slotte hebben personen van buitenlandse afkomst relatief vaak een geheim telefoonnummer; in het bijzonder zou dit gelden voor Surinamers, Antillianen, Turken en Marokkanen.

Het beeld dat uit deze studies naar voren komt, is onvolledig en fragmentarisch. De beschikbare gegevens doen echter vermoeden dat personen met lage, marginale en geïsoleerde sociale posities (met betrekking tot sociaal-economische positie, opleiding, leeftijd, primaire leefstijl en land van herkomst) vaker tot de onderdekking behoren, evenals personen in maatschappelijk hoge posities.⁴ In dit opzicht stemt het Nederlandse beeld in grote lijnen overeen met hetgeen uit buitenlands onderzoek bekend is over onderdekking in telefonische enquêtes (Groves 1990; Snijders 1991).

Nonrespons. In tegenstelling tot onderdekking is nonrespons vaker onderzocht. De *omvang* van de nonrespons vertoont al jaren een stijgende lijn (Steeh 1981; Goyder 1987; Hox en De Leeuw 1993; Baruch 1999; zie voor Nederland: Bethlehem en Kersten 1987; Visscher 1995 en 1997). De oorzaak hiervan dient men vermoedelijk vooral te zoeken in een toename van het aantal weigeringen, maar ook de bereikbaarheid van mensen lijkt recentelijk af te nemen. Voorts bestaat de indruk dat de stijging in nonrespons zich met name voordoet bij mondelinge en telefonische enquêtes, niet of in mindere mate bij schriftelijke enquêtes. In vergelijking met andere westerse landen is de nonrespons in Nederland relatief hoog (De Leeuw en Hox 1998; De Heer 2000).

Uit onderzoek naar de *samenstelling* van de nonrespons komt eveneens een aantal sociaal-demografische kenmerken naar voren (Goyder 1987; Hartmann en Schimpl-Neimanns 1992; Van der Leest 1996; De Leeuw en Hox 1998). Kenmerken die samenhangen met verschillen in tijdsbesteding en leefstijl beïnvloeden vooral de bereikbaarheid van personen voor onderzoek: een hoge mobiliteit, alleen wonen en het hebben van een baan leiden tot een slechtere bereikbaarheid. Andere factoren hangen daarentegen eerder samen met het al dan niet weigeren om mee te doen na bereikt te zijn: personen uit lagere sociale klassen, met een lagere opleiding, zonder werk, niet-gehuwd, alleenstaand, afkomstig uit minderheidsgroeperingen doen minder vaak aan onderzoek mee. In grote lijnen komt het sociaal-demografisch profiel van de nonrespons overeen met dat van de onderdekking.

Goyder (1987) concludeert op basis van multivariate analyses dat drie categorieën variabelen een centrale plaats innemen in het sociaal-demografisch profiel van (non)respondenten in algemeen bevolkingsonderzoek: 1) sociaal-economische status en het hebben van werk/werkloosheid; 2) leeftijd; 3) primaire leefstijl: burgerlijke staat en (in mindere mate) omvang van het huishouden. Geslacht zou geen zelfstandige betekenis hebben. Het effect dat vaak wordt gevonden voor 'etniciteit' zou een gevolg zijn van verschillen in sociaal-economische status tussen etnische bevolkingscategorieën.

Meer recent komen Hartmann en Schimpl-Neimanns (1992) in een analyse van enkele Duitse surveys tot de conclusie, dat opleiding de centrale factor is ter

verklaring van nonrespons-vertekeningen. Daarnaast zijn leeftijd en beroep (vooral het hebben van werk) van belang. Omvang van het huishouden laat eveneens een sterk effect zien. Geslacht en burgerlijke staat spelen tot slot geen rol van betekenis.

Hoewel beide studies niet geheel vergelijkbaar zijn, is er toch sprake van een zekere convergentie in uitkomsten. Beide wijzen op het belang van sociaal-economische positie (beroep en het hebben van werk), opleiding⁵ en leeftijd voor nonrespons en op het ontbreken van een verband met geslacht. De uitkomsten voor primaire leefstijl stemmen deels overeen (omvang huishouden), deels niet (burgerlijke staat).

Verklaringen voor de 'middle class bias'. Uit het literatuuroverzicht komt naar voren dat de bevolkingssegmenten die we relatief vaak aantreffen in onderdekking en nonrespons, elkaar vermoedelijk voor een belangrijk deel, hoewel niet geheel overlappen. Naast personen uit de allerhoogste lagen (elites) vinden we in onderdekking en nonrespons vooral personen uit de lagere sociale strata.⁶ Personen uit het brede maatschappelijke midden lijken daarentegen onder degenen met een openbaar, publiekelijk toegankelijk telefoonnummer en onder de respondenten ruimschoots oververtegenwoordigd te zijn.

Over de veronderstelde 'middle class bias' onder deelnemers aan surveys zijn verschillende verklaringen naar voren gebracht. Galtung (1967: 154-160) zoekt de oorzaak van de geringere deelname aan enquêtes van personen uit de onderste maatschappelijke lagen in een tweetal factoren. In de eerste plaats zijn personen in lage maatschappelijke posities niet getraind in het manipuleren van abstracte symbolen en in de wijze van communiceren die het interview vraagt. Deze eerste factor verwijst naar het belang van culturele hulpbronnen (opleiding, kennis en belangstelling) voor het meedoen aan surveyonderzoek. In de tweede plaats wijzen personen uit lagere sociale strata interactie met onderzoekers (veelal afkomstig uit de middenklassen) af vanwege gevoelens van angst, schaamte, wrok of wantrouwen. De sociale afstand tot de onderzoekers is te groot. Deze tweede factor lijkt primair te verwijzen naar verschillen in sociaal-economische positie (sociale klasse, beroepsstatus). Het gebrek aan culturele hulpbronnen en de sociale afstand als gevolg van klassen- en statusverschillen zouden volgens deze redenering zowel de *technische bekwaamheid* als de *bereidheid* tot deelname aan enquêtes van maatschappelijk lagergeplaatsten doen afnemen (vergelijk ook Bourdieu 1984). Uit onderzoek van Hartmann en Schimpl-Neimanns (1992), die zowel het effect van beroep als van opleiding op nonrespons onderzochten, blijkt dat opleiding verreweg het belangrijkste is. Zij concluderen dat niet een gebrek aan sociaal-economische hulpbronnen (klassenpositie), maar vooral een gebrek aan culturele of cognitieve hulpbronnen (opleiding) leidt tot nonrespons.

Goyder (1987: 111-117) wijst in zijn verklaring van nonrespons op de betekenis van maatschappelijke integratie. Alle variabelen die in zijn analyses een sterke en consistente samenhang met nonrespons te zien geven, vormen een patroon met 'centrality within society' als gemeenschappelijke noemer: het gaat om de 'key "interpenetrating" (...) social positions and roles of industrial society' (*ibidem*: 113). Deelname aan enquêtes hangt samen met integratie in centrale maatschappelijke instituties en sectoren, zoals arbeid en eigendom (sociaal-economische status, het hebben van werk en eigen woningbezit) en persoonlijke leefsfeer (huwelijk en gezinsvorming). Leeftijd, maatschappelijk een belangrijke structurerende factor, speelt eveneens een rol. De sociale positie van nonrespondenten zou dientengevolge worden gekenmerkt door een geringe maatschappelijke integratie: sociale marginaliteit, uitsluiting en isolement.

Over telefoonbezit en -gebruik als oorzaken van onderdekking in telefonische enquêtes is betrekkelijk weinig bekend (zie algemeen Groves 1990: 223-225). De analyse van Engbersen (1990) van telefoonbezit en -gebruik onder langdurig werklozen biedt evenwel een goed aanknopingspunt voor een verklaring van de ondervertegenwoordiging van marginale, uitgesloten en geïsoleerde bevolkingsgroepen in telefonische enquêtes. Engbersen ziet het hebben van geen telefoon of van een geheim nummer onder langdurig werklozen als een indicator van sociale uitsluiting. Zij 'verbreken de verbinding met de samenleving als reactie op hun begrensde levenskansen' (*ibidem*: 142). Enerzijds leidt gebrek aan geld (armoede) en sociaal isolement tot het opgeven van de telefoon. Anderzijds leidt het streven naar afscherming van de openbaarheid vanwege 'bijstandsgeheimen' (zwart werken, oneigenlijk gebruik van sociale voorzieningen, criminaliteit) en het streven naar bescherming van de privacy tegenover controle door overheidsinstanties tot het nemen van een geheim nummer. Ook een als bedreigend ervaren woon-omgeving draagt daartoe bij. Daarnaast wijzen Engbersen en Vervaart (1993) nog op culturele factoren (als persoonlijke omgangsvormen, sociale controle binnen de eigen gemeenschap en positie van de vrouw) als mogelijke verklaring voor het frequent voorkomen van geheime nummers onder allochtone bevolkingsgroepen. Verondersteld wordt dus dat gebrek aan geld (armoede) en sociaal isolement leiden tot een geringer telefoonbezit, terwijl selectieve afsluitingsstrategieën en culturele factoren leiden tot een geheim telefoonnummer.

De sociaal-demografische gegevens waarover wij beschikken, zijn ontoereikend om de betekenis van alle bovengenoemde verklaringen voor de middle class bias bij onderdekking en nonrespons rechtstreeks te toetsen. Dat neemt echter niet weg dat onze analyses voldoende aanknopingspunten bieden om – zij het indirect en tentatief – uitspraken te doen over de houdbaarheid of plausibiliteit van verschillende van de naar voren gebrachte verklaringen, zoals die met betrekking tot sociaal-economische positie, opleiding en maatschappelijke integratie (leeftijd, meerderheids- en minderheidspositie, persoonlijke leefsfeer).

3 Onderzoek en data

In de gemeente Groningen heeft in het kader van het landelijke Grote Stedenbeleid in 1996 een grootschalig bevolkingsonderzoek plaatsgevonden, waarin gegevens zijn verzameld op het gebied van onderwijs, arbeid, zorg, veiligheid, leefbaarheid van de buurt en bekendheid met gemeentelijke instellingen. De organisatie van dit onderzoek was in handen van het gemeentelijke Bureau Onderzoek. Er is destijds gekozen voor een telefonische enquête om de gegevens te verzamelen.

De steekproef die voor het bevolkingsonderzoek is gebruikt, is getrokken uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA), waarin alle inwoners van de gemeente worden geregistreerd. Inwoners van de gemeente van 16 jaar en ouder behoorden tot de doelpopulatie van het onderzoek. De totale steekproef had een omvang van 7000 personen (namen) met adresgegevens. Vervolgens zijn door KPN Telecom bij de adresgegevens de telefoonnummers gezocht. Omdat eerst een personensteekproef is getrokken uit het bevolkingsregister en vervolgens aan de hand van de adressen de bijbehorende telefoonnummers zijn gezocht, kunnen we de uitval die bij een telefonische enquête optreedt onder de algemene bevolking, veel nauwkeuriger vaststellen dan gewoonlijk mogelijk is.

Het daadwerkelijke interviewen is door Bureau Onderzoek deels uitbesteed. Het enquêtebureau Gammafoon dat verbonden is aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen, heeft een deel voor zijn rekening genomen. Daarnaast heeft Bureau Onderzoek zelf interviewers gerecruteerd die vanuit de thuis-situatie de interviews hebben afgenomen. Een klein deel ten slotte is uitgevoerd door een aantal bekende Groningers, als onderdeel van de publiciteitscampagne die het bevolkingsonderzoek begeleidde. Alle interviews zijn met behulp van CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing) afgenomen. De potentiële respondenten werden op naam benaderd en waren voorafgaande aan het daadwerkelijke interviewen schriftelijk geïnformeerd over het onderzoek. Het afnemen van de vragenlijst nam gemiddeld ongeveer 30 minuten in beslag.

De geanonimiseerde dataset die wij in ons onderzoek hebben gebruikt, bevat de oorspronkelijke steekproef van 7000 personen. Van alle personen is bekend of zij al dan niet behoren tot de onderdekking, respectievelijk de nonrespons. De gegevens die door KPN zijn verschaft, maken het niet mogelijk een nader onderscheid te maken tussen 'geen telefoonaansluiting' en 'geheim nummer'. We hebben voorts geen gebruik gemaakt van de mogelijkheid om de nonrespons nader te differentiëren naar onbereikbaarheid, niet-interviewbaarheid en weigering. Dit hangt samen met de wijze van dataverzameling. Alleen de interviews die zijn afgenomen door het enquêtebureau Gammafoon vonden gecentraliseerd en onder supervisie plaats. De overige zijn door individueel werkende enquêteurs uitgevoerd, waardoor een uniforme registratie van de oorzaken van de nonrespons niet was gewaarborgd.

Door Bureau Onderzoek zijn gegevens uit gemeentelijke databestanden gekoppeld aan alle 7000 personen uit de oorspronkelijke steekproef. Deze administratieve gegevens zijn door ons gebruikt om de aard van de vertekeningen als gevolg van onderdekking en nonrespons in het onderzoek vast te stellen.⁷

De volgende sociaal-demografische kenmerken (met daarbij behorende coderingen) zijn door ons gebruikt.

- 1 *Geslacht*: man; vrouw. Geslacht wordt in de literatuur geen zelfstandige rol toegedacht bij onderdekking en nonrespons. Het is echter niet uitgesloten dat het in specifieke omstandigheden een rol speelt, zoals bij jonge, ongehuwde mannen en oudere, alleenwonende vrouwen.
- 2 *Leeftijd*: 25 jaar of jonger; 26-40 jaar; 41-65 jaar; 65 jaar en ouder. Wij veronderstellen dat zowel de jongste als de oudste leeftijdscategorie maatschappelijk minder sterk is geïntegreerd dan personen van 'middelbare' leeftijd.
- 3 *Land van herkomst*: Nederland; westerse wereld (Noord- en West-Europa, Noord-Amerika, Australië, Nieuw Zeeland, Israël en Japan); Indonesië (inclusief Molukken en Nieuw-Guinea); Suriname en Antillen (inclusief Aruba); Turkije, Marokko en overig Noord-Afrika (Algerije, Tunesië, Libië, Egypte); Overige landen (Latijns-Amerika, Afrika, Azië, Zuid- en Oost-Europa).⁸

Land van herkomst vatten wij op als een indicator voor een autochtone meerderheids-, respectievelijk allochtone minderheidspositie. Twee aspecten zijn hierbij van belang. In de eerste plaats kunnen allochtone minderheden onderling worden gerangschikt naar structurele integratie in de Nederlandse maatschappij: mate van volwaardige deelname danwel achterstelling op het gebied van onderwijs en arbeid (zie onder anderen Ellemers en Vaillant 1985; Vermeulen en Penninx 1994; Tesser e.a. 1999). In de tweede plaats blijkt de sociale afstand (in termen van aanvaarding en verwerping) die veel autochtone Nederlanders ervaren ten opzichte van allochtone minderheidsgroeperingen systematisch te verschillen. De sociale afstand tot sommige categorieën allochtonen is relatief klein (personen uit de ons omringende landen en Indische Nederlanders), terwijl de afstand tot andere categorieën allochtonen relatief groot is (Turken en Marokkanen). Op hun beurt gaan allochtone bevolkingsgroepen bij de vaststelling van sociale afstand uit van dezelfde 'etnische hiërarchie' als Nederlanders, hetgeen er op wijst dat 'eticiteit' door alle groeperingen wordt gehanteerd als een indirect statuscriterium (Hagendoorn 1986 en 1995; Pepels en Hagendoorn MS). De rangschikking van herkomstcategorieën naar gemiddeld onderwijsniveau, arbeidsmarktpositie en positie in de etnische hiërarchie valt in grote lijnen samen. Lopend van hoog naar laag is de volgorde: Nederland, westerse landen, Indonesië/Molukken, Suriname/Antillen, Turkije/Marokko. Personen uit de overige niet-westerse landen en Zuid- en Oost-Europa nemen een tussenpositie in.

- 4 *Werkloosheid*: werkloos versus overige (inclusief studierend, gepensioneerd, huisvrouw, arbeidsongeschikt en dergelijke).
- 5 *Uitkering Gemeentelijke Sociale Dienst (GSD)*: ja; nee.⁹ Aangezien de aantallen werklozen, respectievelijk personen met een uitkering van de GSD betrekkelijk klein zijn en elkaar deels overlappen, hebben wij beide variabelen gecombineerd tot een nieuwe variabele:
- 6 *Economische inactiviteit*: economisch inactief (werkloos en/of uitkering GSD) versus economisch zelfstandig (alle overige categorieën).

Werkloosheid, uitkering GSD en economische inactiviteit hebben betrekking op iemands relatie tot arbeid en verzorgingsstaat. In hoeverre zijn personen en huishoudens in staat zelfstandig door arbeid in hun levensonderhoud te voorzien? Een marginale, kwetsbare positie wordt ingenomen door werklozen en personen (huishoudens) die voor hun inkomen afhankelijk zijn van een (bijstands)uitkering.

- 7 *Burgerlijke staat*: gehuwd; verweduwd; gescheiden; ongehuwd.
- 8 *Omvang van het huishouden*: aantal personen in het huishouden (volwassenen en kinderen).
- 9 *Type huishouden*: eenoudergezin; standaardgezin; meer verzorgenden (meer dan twee volwassenen en een of meer kinderen aanwezig); student, alleenwonend; student, samenwonend; niet-student, alleenwonend; niet-student, samenwonend.¹⁰

Burgerlijke staat en omvang en samenstelling van het huishouden hebben betrekking op de primaire leef sfeer. Relaties met de eigen partner, met ouders en/of kinderen vormen een belangrijke bron voor informele hulp en steun. Alleenwonenden en niet-gehuwden (ongehuwd, gescheiden, verweduwd) zijn aldus kwetsbaarder dan personen in meerpersoonshuishoudens en gehuwden. Daar komt nog bij dat in onze maatschappij huwelijk en gezin nog altijd in hoge mate wens- en normbeeld zijn (Van den Akker e.a. 1992; Zwaan 1996).

- 10 *Opleidingsniveau* (alleen bekend voor werklozen): alleen basisonderwijs; lbo/mavo; mbo/havo/vwo; hbo/Universiteit. Aangenomen wordt dat personen met een lagere opleiding maatschappelijk een zwakkere positie innemen en aldus vaker behoren tot zowel onderdekking als nonrespons.

4 Resultaten

Een overzicht van de uitval ten gevolge van onderdekking en nonrespons in de door ons gebruikte dataset staat in tabel 1. Wat opvalt, is de onverwacht grote uitval als gevolg van onderdekking. Maar liefst 37% van de oorspronkelijke steek-

proef bleek reeds verloren te zijn gegaan, voordat ook maar met het interviewen kon worden begonnen! Deze uitval is veel hoger dan viel te verwachten op basis van eerder onderzoek en gegevens over telefoonbezit in Nederland (zie paragraaf 2). Voor deze relatief hoge uitval zijn verschillende verklaringen mogelijk. Om te beginnen kan dit het gevolg zijn van regionale variatie in telefoonbezit en geheime nummers. Een andere mogelijke oorzaak is een afwijkende bevolkingsopbouw: als universiteitsstad kent Groningen een relatief jonge en vlottende bevolking met veel alleenwonenden. Maar ook is het mogelijk dat onvolkomenheden in de GBA (administratieve fouten, bestandsvervuiling) een rol spelen. De Bijlmerramp heeft nog eens pijnlijk duidelijk gemaakt dat er aanzienlijke lacunes in gemeentelijke bevolkingsregisters kunnen optreden (zie onder meer *NRC-Handelsblad*, 31 oktober 1992 en 14 mei 1996). Een extra complicatie in ons onderzoek is bovendien dat gegevens uit bestanden van twee instanties (gemeente Groningen en KPN) dienden te worden gekoppeld, waardoor additionele fouten kunnen zijn opgetreden.

Tabel 1: Overzicht van de uitval door onderdekking en nonrespons

Oorspronkelijke steekproef	N = 7000	
Onderdekking	N = 2606	(37.2 % van 7000)
Effectieve steekproef	N = 4394	
Nonrespons	N = 2142	(48.7 % van 4394)
Respons	N = 2252	(32.2 % van 7000)

Van degenen met een openbaar telefoonnummer is vervolgens iets meer dan de helft geïnterviewd, met als eindresultaat dat 32% van de oorspronkelijke steekproef, minder dan één op de drie personen, aan het onderzoek heeft deelgenomen. De totale uitval als gevolg van beide foutenbronnen in combinatie is dus bijzonder groot te noemen. Onderzoekers vermelden meestal alleen de nonrespons, maar het is duidelijk dat daarmee een geflatteerd beeld wordt gegeven van de feitelijke uitval.

Hoe staat het nu met de vertekeningen die als gevolg van onderdekking en nonrespons in ons databestand optreden? In tabel 2 staan de uitkomsten voor de eerste negen onderzochte sociaal-demografische variabelen op een rijtje. In de eerste twee kolommen staan de percentages met een bekend telefoonnummer, respectievelijk geïnterviewden (in de effectieve steekproef, dat wil zeggen van

Tabel 2: Percentages personen met bekend telefoonnummer, respectievelijk steekproef en uiteindelijk responderend (oorspronkelijke steekproef) naar sociaal

Kenmerken	Bekend telefoonnummer		Geïnterviewd	
	%	N	%	N
<i>Geslacht</i>				
Man	63,8	3407	49,4	2172
Vrouw	61,8	3593	53,0	2222
	$\chi^2 = 2,726; p = .099$		$\chi^2 = 5,596; p = .018$	
<i>Leeftijd</i>				
- 25 jaar	55,7	1916	47,7	1068
26-40 jaar	59,5	2230	51,3	1326
41-65 jaar	67,9	1889	55,6	1282
65+	74,4	965	48,7	718
	$\chi^2 = 127,840; p = .000$		$\chi^2 = 17,096; p = .001$	
<i>Land van herkomst</i>				
Nederland	65,6	5960	52,0	3908
Westerse landen	61,2	286	50,9	175
Indonesië	47,1	293	54,3	138
Suriname/Antillen	33,0	179	40,7	59
Turkije/Noord-Afrika	20,4	49	20,0	10
Overige landen	44,6	233	28,8	104
	$\chi^2 = 189,580; p = .000$		$\chi^2 = 28,853; p = .000$	
<i>Werkloosheid</i>				
Werkloos	47,9	908	50,3	435
Niet werkloos	65,0	6092	51,4	3959
	$\chi^2 = 98,640; p = .000$		$\chi^2 = 0,159; p = .690$	
<i>Uitkering GSD</i>				
Uitkering	37,4	626	49,1	234
Geen uitkering	65,3	6374	51,4	4160

Economische inactiviteit

Economisch inactief	44,4	1151	49,5	511
Economisch zelfstandig	66,4	5849	51,5	3883
	$\chi^2 = 199,031; p = .000$		$\chi^2 = 0,701; p = .402$	

Burgerlijke staat

Gehuwd	73,3	2355	57,3	1727
Verweduwd	67,5	462	44,6	312
Gescheiden	47,3	564	45,7	267
Ongehuwd	57,7	3619	48,0	2088
	$\chi^2 = 214,269; p = .000$		$\chi^2 = 42,819; p = .000$	

Omvang huishouden

1 persoon	53,9	2728	46,0	1470
2 personen	68,6	3155	54,6	2163
3 personen	68,1	730	52,3	497
4 personen	67,4	319	51,6	215
5 of meer personen	72,1	68	46,9	49
	$\chi^2 = 151,619; p = .000$		$\chi^2 = 26,889; p = .000$	

Type huishouden

Eenoudergezin	58,0	231	47,0	134
Standaardgezin	73,3	809	54,0	593
Meer verzorgenden	52,3	65	35,3	34
Student, alleenwonend	47,8	1070	44,0	511
Student, samenwonend	63,1	517	53,1	326
Alleenwonend	57,8	1658	47,0	959
Samenwonend	69,3	2650	54,9	1837
	$\chi^2 = 212,793; p = .000$		$\chi^2 = 33,750; p = .000$	

Totaal

N = 7000

N = 4394

Toelichting: N is het aantal gevallen waarover het percentage is berekend.

Tabel 3: Percentages bekend telefoonnummer, respectievelijk geïnterviewd (effectieve steekproef) en uiteindelijk responderend (oorspronkelijke steekproef) naar omvang huishouden, economische inactiviteit en leeftijd, uitgesplitst naar land van herkomst; N tussen haakjes

Land van herkomst: Nederland

**Omvang huishouden/
Economische inactiviteit**

Leeftijd

-25 jaar 26-40 jaar 41-65 jaar 65+

A. Bekend nummer (N = 5960)

meerpers. huish./econ. zelfstandig	70 (675)	69 (983)	75 (1099)	84 (496)
meerpers huish./ econ. inactief	59 (104)	52 (163)	56 (114)	- (4)

eenpers. huish./econ. zelfstandig	47 (751)	65 (439)	67 (277)	75 (353)
eenpers. huish./econ. inactief	55 (96)	47 (259)	43 (101)	2 (46)

$\chi^2 = 429,270$; $p = .000$; df 15
(2 cells expected count less than 5)

B. Geïnterviewd (N = 3908)

meerpers. huish./econ. zelfstandig	51 (472)	56 (679)	59 (822)	52 (416)
meerpers huish./ econ. inactief	54 (61)	58 (85)	45 (64)	- (0)

eenpers. huish./econ. zelfstandig	44 (355)	44 (286)	54 (186)	44 (264)
eenpers. huish./econ. inactief	42 (53)	45 (121)	61 (43)	- (1)

$\chi^2 = 51,549$; $p = .000$; df 14
(2 cells expected count less than 5)

C. Uiteindelijke respons (N = 5960)

meerpers. huish./econ. zelfstandig	36 (675)	39 (983)	44 (1099)	44 (496)
meerpers huish./ econ. inactief	32 (104)	30 (163)	25 (114)	- (4)

eenpers. huish./econ. zelfstandig	21 (751)	29 (439)	37 (277)	33 (353)
eenpers. huish./econ. inactief	23 (96)	21 (259)	26 (101)	2 (46)

$\chi^2 = 199,037$; $p = .000$; df 15
(2 cells expected count less than 5)

Toelichting: N is het aantal gevallen waarover het percentage is berekend. Geen percentages zijn vermeld indien $N \leq 20$.

Land van herkomst: Anders

Omvang huishouden/
Economische inactiviteit

Leeftijd

-25 jaar 26-40 jaar 41-65 jaar 65+

A. Bekend nummer (N = 1040)

meerpers. huish./econ. zelfstandig	48 (118)	50 (169)	62 (180)	59 (34)
meerpers huish./ econ. inactief	29 (21)	36 (70)	46 (41)	- (1)

eenpers. huish./econ. zelfstandig	46 (126)	33 (78)	63 (48)	65 (23)
eenpers. huish./econ. inactief	24 (25)	28 (69)	21 (29)	- (8)

$\chi^2 = 68,337; p = .000; df 15$
(4 cells expected count less than 5)

B. Geïnterviewd (N = 486)

meerpers. huish./econ. zelfstandig	42 (57)	52 (85)	46 (112)	- (20)
meerpers huish./ econ. inactief	- (6)	40 (25)	- (19)	- (1)

eenpers. huish./econ. zelfstandig	47 (58)	39 (26)	33 (30)	- (15)
eenpers. huish./econ. inactief	- (6)	- (19)	- (6)	- (1)

$\chi^2 = 11,400; p = .724; df 15$
(10 cells expected count less than 5)

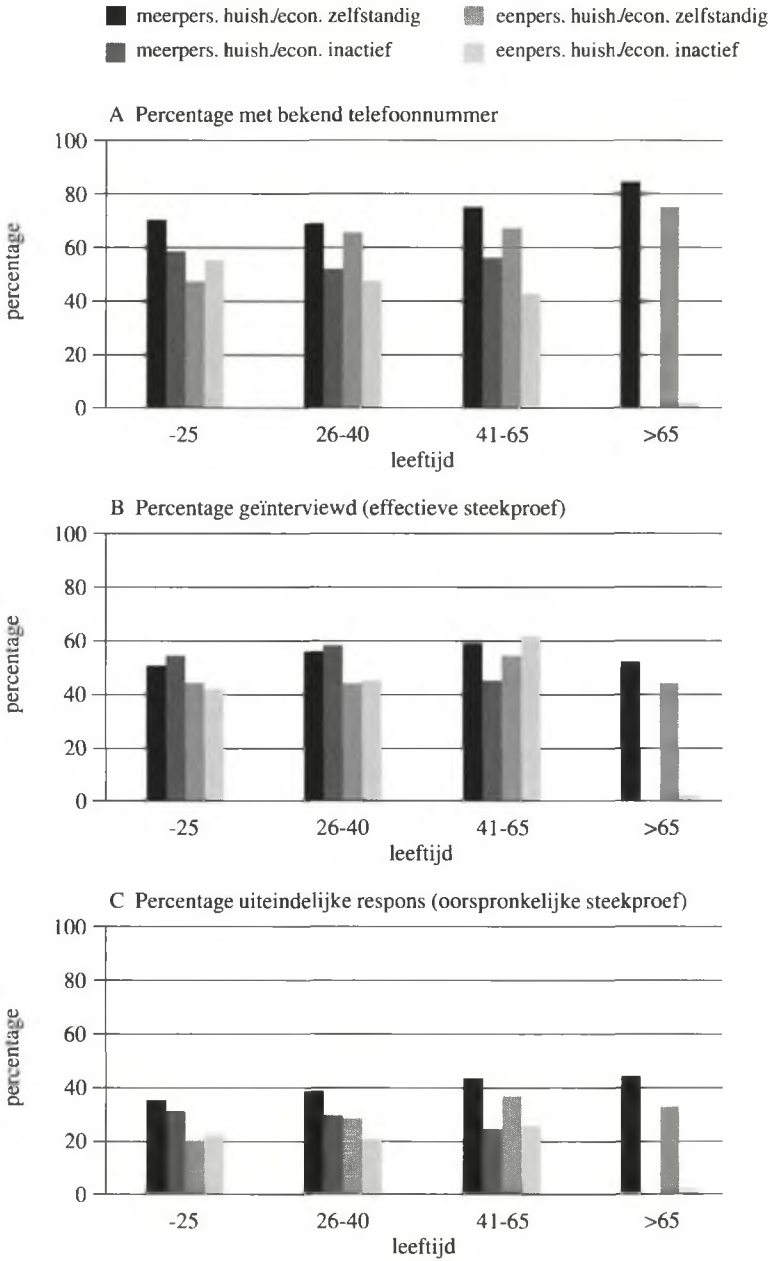
C. Uiteindelijke respons (N = 1040)

meerpers. huish./econ. zelfstandig	20 (118)	26 (169)	28 (180)	18 (34)
meerpers huish./ econ. inactief	10 (21)	14 (70)	24 (41)	- (1)

eenpers. huish./econ. zelfstandig	21 (126)	13 (78)	21 (48)	39 (23)
eenpers. huish./econ. inactief	16 (25)	15 (69)	10 (29)	- (8)

$\chi^2 = 26,608; p = .000; df 15$
(5 cells expected count less than 5)

Figuur 1: Percentages personen (A) met bekend telefoonnummer, (B) geïnterviewd (van effectieve steekproef), (C) uiteindelijk responderend (ten opzichte van oorspronkelijke steekproef), naar leeftijd; alleen Nederlanders

degenen met een bekend telefoonnummer). In de laatste kolom is het cumulatieve effect weergegeven van beide foutenbronnen door de uiteindelijke respondenten af te zetten tegen de oorspronkelijke steekproef.

Om te beginnen geven bij de *onderdekking* alle variabelen, met uitzondering van geslacht, aanzienlijke vertekeningen te zien: jongeren, personen van allochtone herkomst, werklozen en uitkeringsgerechtigden, niet-gehuwden en alleenwonenden hebben relatief vaak geen bekend telefoonnummer. Ouderen (65+) vormen een uitzondering: anders dan verwacht beschikken ze wel relatief vaak over een bekend telefoonnummer. De grootste verschillen doen zich voor bij land van herkomst. Tussen Nederlanders enerzijds en Turken/Marokkanen/Overige Noord-Afrikanen anderzijds is het verschil maar liefst 45%. Zeer opmerkelijk is dat de mate van onderdekking onder allochtone minderheden overeenstemt met de mate van maatschappelijke achterstelling en de positie in de etnische hiërarchie. Samengevat suggereren deze uitkomsten dat geen telefoon of een geheim nummer inderdaad vooral geconcentreerd zijn bij personen met lagere en meer marginale en geïsoleerde posities.

Vervolgens zien we bij de *nonrespons* dat geslacht opnieuw geen rol van betekenis speelt, maar ook werkloosheid, uitkering GSD en economische inactiviteit blijken verrassend genoeg niet van belang. De andere variabelen spelen wel een rol, waarbij de grootste verschillen zich ook hier weer voordoen bij land van herkomst.

Bij de *uiteindelijke respons* – de cumulatie van beide voorgaande foutenbronnen – zien we in grote lijnen weer hetzelfde beeld: geslacht is van geen betekenis, bij de andere variabelen zien we meest weer aanzienlijke vertekeningen. Niet geheel verrassend doet zich de grootste en meest dramatische uitval als gevolg van beide foutenbronnen samen voor bij land van herkomst. Van de Surinamers/Antillianen, Turken/Marokkanen/Overige Noord-Afrikanen en personen uit overige landen doen uiteindelijk slechts 13, respectievelijk 4 (!) en 13% mee aan het onderzoek.

Tot slot valt op dat de vertekeningen ten gevolge van onderdekking aanmerkelijk groter zijn dan die ten gevolge van nonrespons. Voordat een onderzoeker begint te bellen, heeft zich al een *forse selectieve uitval* voorgedaan.

De vraag is nu of al deze factoren een eigen bijdrage aan onderdekking, respectievelijk nonrespons leveren, danwel dat de vertekeningen het gevolg zijn van slechts een of enkele kernvariabelen. Om deze vraag te beantwoorden hebben we een aantal variabelen in combinatie geanalyseerd. Bij voortgezette, multivariate tabelanalyse vormt de soms (zeer) scheve verdeling van variabelen evenwel een probleem. Om alle relevante factoren in de analyse te kunnen betrekken, maken we daarom noodgedwongen gebruik van dichotomieën: land van herkomst (Nederland versus buitenland), economische inactiviteit (ja versus nee), primaire leef sfeer (een- versus meerpersoonshuishoudens). Alleen bij leeftijd hebben

we de oorspronkelijke vierdeling gehandhaafd. Geslacht is niet opgenomen.¹¹ De resultaten van de voortgezette analyse staan vermeld in tabel 3 en in figuur 1 (alleen voor Nederlanders).

Over de uitkomsten kunnen we betrekkelijk kort zijn. Kijken we eerst naar de onderdekking (tabel 3a), dan zien we dat alle vier onderzochte variabelen hun zelfstandige betekenis behouden. Dit betekent dat, als we het gezamenlijke effect van deze variabelen op onderdekking bekijken, sprake is van cumulatie: naarmate men op meer dimensies 'laag' scoort, heeft men minder vaak een bekend telefoonnummer. Het vaakst hebben

- oudere, economisch zelfstandige Nederlanders uit meerpersoonshuishoudens een bekend telefoonnummer, terwijl
- economisch inactieve, alleenwonende niet-Nederlanders (ongeacht leeftijd), samen met Nederlandse 65-plussers met een aanvullende uitkering ('economisch inactief'), het minst vaak over een bekend telefoonnummer beschikken.

De uitkomsten voor nonrespons staan in tabel 3b. Economische inactiviteit speelt, zoals ook al bleek bij de bivariate analyses, inderdaad geen rol. De andere drie kenmerken (leeftijd, land van herkomst en omvang van het huishouden) behouden hun zelfstandige betekenis, waardoor ook hier enige cumulatie optreedt, zij het minder uitgesproken dan bij onderdekking.

Tabel 3c ten slotte laat het gezamenlijk effect van onderdekking en nonrespons op de uiteindelijke respons zien. We zien hier weer een duidelijk gedifferentieerd beeld:

- Economisch inactieve allochtonen treffen we overwegend onderaan (samen met inactieve, Nederlandse 65-plussers), terwijl
- economisch zelfstandige Nederlanders uit meerpersoonshuishoudens altijd bovenaan te vinden zijn.

De voorgaande analyse heeft haar beperkingen, omdat wij variabelen hebben moeten dichotomiseren, waardoor belangrijke informatie verloren gaat. Dit geldt in het bijzonder voor land van herkomst.¹² Daarnaast hebben we voor de factor primaire leefsfeer gebruikgemaakt van de eenvoudig te dichotomiseren variabele omvang van het huishouden, maar beide andere variabelen (burgerlijke staat en type huishouden) laten veel meer variatie in onderdekking en nonrespons zien. Vandaar dat we nog een alternatieve analyse hebben uitgevoerd, waarbij de variabele omvang van het huishouden is vervangen door de variabele burgerlijke staat (vierdeling). Deze analyse kan alleen zinvol worden uitgevoerd voor de Nederlanders. De uitkomsten staan in tabel 4.

In grote lijnen vinden we hier weer de bekende patronen. Ook burgerlijke staat heeft een zelfstandig effect, zowel bij onderdekking als bij nonrespons. Econo-

Tabel 4: Percentages bekend telefoonnummer, respectievelijk geïnterviewd (effectieve steekproef) en uiteindelijk responderend (oorspronkelijke steekproef) naar economische inactiviteit, burgerlijke staat en leeftijd, alleen voor Nederlanders; N tussen haakjes

Economische inactiviteit/ burgerlijke staat	Leeftijd			
	-25 jaar	26-40 jaar	41-65 jaar	65+
<i>A. Bekend nummer (N = 5960)</i>				
econ. zelfst./gehuwd	- (20)	71 (517)	77 (937)	85 (442)
econ. inactief/gehuwd	- (6)	58 (40)	67 (58)	- (5)
econ. zelfst./verweduwd	- (0)	- (6)	78 (78)	76 (290)
econ. inactief/verweduwd	- (0)	- (0)	- (3)	3 (35)
econ. zelfst./gescheiden	- (1)	51 (71)	55 (170)	62 (58)
econ. inactief/gescheiden	- (0)	40 (40)	40 (103)	- (5)
econ. zelfst./ongehuwd	58 (1405)	67 (828)	70 (191)	80 (59)
econ. inactief/ongehuwd	58 (194)	49 (342)	51 (51)	- (5)
$\chi^2 = 404,856$; $p = .000$; $df\ 27$ (14 cells expected count less than 5)				
<i>B. Geïnterviewd (N = 3908)</i>				
econ. zelfst./gehuwd	- (11)	60 (369)	60 (720)	54 (376)
econ. inactief/gehuwd	- (2)	61 (23)	51 (39)	- (0)
econ. zelfst./verweduwd	- (0)	- (3)	51 (61)	43 (221)
econ. inactief/verweduwd	- (0)	- (0)	- (1)	- (1)
econ. zelfst./gescheiden	- (1)	47 (36)	44 (94)	53 (36)
econ. inactief/gescheiden	- (0)	- (16)	44 (41)	- (0)
econ. zelfst./ongehuwd	48 (815)	47 (557)	60 (133)	40 (47)
econ. inactief/ongehuwd	47 (112)	47 (167)	62 (26)	- (0)
$\chi^2 = 68,821$; $p = .000$; $df\ 24$ (10 cells expected count less than 5)				
<i>C. Uiteindelijk responderend (N = 5960)</i>				
econ. zelfst./gehuwd	- (20)	43 (517)	46 (937)	46 (442)
econ. inactief/gehuwd	- (6)	35 (40)	35 (58)	- (5)
econ. zelfst./verweduwd	- (0)	- (6)	40 (78)	32 (290)
econ. inactief/verweduwd	- (0)	- (0)	- (3)	3 (35)
econ. zelfst./gescheiden	- (1)	24 (71)	24 (170)	33 (58)
econ. inactief/gescheiden	- (0)	25 (40)	18 (103)	- (5)
econ. zelfst./ongehuwd	28 (1405)	32 (828)	42 (191)	32 (59)
econ. inactief/ongehuwd	27 (194)	23 (342)	31 (51)	- (5)

$\chi^2 = 210,186$; $p = .000$; $df\ 27$
(14 cells expected count less than 5)

Toelichting: N is het aantal gevallen waarover het percentage is berekend. Geen percentages zijn vermeld indien $N \leq 20$.

misch zelfstandige gehuwden hebben relatief vaak een bekend telefoonnummer en worden ook relatief vaak geïnterviewd. Niet-gehuwden, met name zij die economisch inactief zijn, beschikken daarentegen duidelijk minder vaak over een bekend telefoonnummer en worden ook minder vaak geïnterviewd. In de uiteindelijke respons zijn het dan ook de economisch zelfstandige gehuwden die over de gehele linie het vaakst meedoen. Niet-gehuwden en dan vooral gescheidenen, ongeacht of ze economisch inactief zijn of niet, en oudere verweduwen met een aanvullende uitkering doen daarentegen juist relatief weinig mee.

We kunnen aan de hand van de voorgaande multivariate analyses concluderen dat alle onderzochte factoren een zelfstandige bijdrage leveren aan de vertekeningen die optreden bij onderdekking en, met uitzondering van economische inactiviteit, ook bij nonrespons. Deze factoren hebben een cumulatief effect op uitval en vertekeningen. Onder de onderzochte factoren is niet een kernvariabele, die verantwoordelijk is voor de vertekeningen, maar alle factoren dragen in meer of mindere mate hun steentje bij. Ten slotte blijkt dat de vertekeningen bij de onderdekking veel groter zijn dan bij de nonrespons. Dat geldt zowel voor de vertekeningen op de afzonderlijke variabelen, als voor de vertekeningen op de variabelen in combinatie.

In de voorgaande analyses kon geen gebruik worden gemaakt van de variabele opleidingsniveau, aangezien deze alleen bekend is voor de werklozen en enkele ex-werklozen uit de oorspronkelijke steekproef. Omdat opleiding in verschillende verklaringen echter een belangrijke rol speelt, hebben wij besloten tot een aparte analyse ervan, alleen voor de werklozen uit ons onderzoek.

Opleidingsniveau hangt, zoals verwacht, samen met onderdekking: het percentage personen met een bekend telefoonnummer loopt op van 30 (alleen basis-onderwijs) tot 60 (hbo/Universiteit) ($\chi^2 = 42,4$; $df = 5$; $p = .000$). Verrassend genoeg blijkt vervolgens dat opleidingsniveau niet samenhangt met nonrespons ($\chi^2 = 2,7$; $df = 5$; $p = .743$).

Om nader inzicht te verkrijgen in deze twee samenhangen hebben we vervolgens controles uitgevoerd voor land van herkomst (Nederlanders versus niet-Nederlanders), werkloosheidsduur (24 maand of korter versus 25 maand of langer), leeftijd (25 jaar of jonger versus 26 tot 65 jaar) en huishoudensamenstelling (een- versus meerpersoonshuishoudens).

Bij de onderdekking blijft onder constanthouding van de controlevariabelen het verband met opleiding steeds bestaan, met één uitzondering: onder langdurig werkloze Nederlanders uit meerpersoonshuishoudens is het verband tussen opleidingsniveau en onderdekking verdwenen. Men beschikt in deze categorie bovendien juist opvallend vaak over een bekend telefoonnummer (61%). De samenstelling van het huishouden – verschillende personen die van de telefoon gebruikmaken – gaat hier kennelijk het gebruik van ‘afsluitingsstrategieën’, zoals beschreven door

Engbersen (1990), tegen. Interessant is ook dat werkloosheidsduur zelf niet samenhangt met onderdekking: er zijn geen aanwijzingen dat mensen de telefoon wegdoen of een geheim nummer nemen naarmate ze langer werkloos zijn.

Bij de nonrespons leiden controles niet tot andere inzichten. Er is hier, geheel tegen de verwachting in, geen enkel verband met opleidingsniveau.

Samenvattend blijkt dat de uitkomsten voor opleidingsniveau – alleen voor werklozen – gemengd zijn. Onze uitkomsten bevestigen de samenhang tussen opleidingsniveau en onderdekking, zoals in eerder onderzoek aangetroffen. Het verband tussen opleidingsniveau en nonrespons vinden wij daarentegen niet terug.

5 Samenvatting en conclusies

In de door ons onderzochte telefonische enquête treedt een bijzonder grote uitval op: als gevolg van onderdekking en nonrespons valt ruim tweederde van de beoogde personen af als deelnemer aan het onderzoek. Vooral de onderdekking is aanmerkelijk groter dan op basis van eerder vermelde gegevens kon worden verwacht: niet minder dan 37% van de oorspronkelijke steekproef is in dit stadium reeds buiten bereik geraakt. Aangezien zelden over onderdekking in telefonische enquêtes wordt gerapporteerd, is er dus vaak een aanzienlijke verborgen uitval. Het beeld van de ijsberg dringt zich op: het topje (nonrespons) is zichtbaar en welbekend, maar een groter deel (onderdekking) blijft onder water onzichtbaar verborgen. Ook in een ander opzicht is het beeld van de ijsberg adequaat: van het deel onder water gaat de grootste bedreiging voor onderzoek uit, omdat de vertekeningen die het veroorzaakt, verreweg het grootst zijn. Het schip van onderzoek dat blind vaart op de nonrespons, dreigt zijn romp onder water open te scheuren aan de verborgen onderdekking, met alle fatale gevolgen vandien.

In de bivariate analyses geven alle onderzochte variabelen, met uitzondering van geslacht, aanzienlijke vertekeningen te zien bij de onderdekking; bij de nonrespons treden alleen duidelijke vertekeningen op bij leeftijd, land van herkomst, burgerlijke staat, omvang van het huishouden en huishoudentype. De multivariate analyses maken vervolgens duidelijk dat alle vier onderzochte 'clusters' van kenmerken – leeftijd; meerderheids- versus minderheidspositie; economische inactiviteit; primaire leefsfeer – een zelfstandige bijdrage leveren aan de vertekeningen die optreden bij onderdekking en met uitzondering van economische inactiviteit ook aan de vertekeningen bij nonrespons. Deze factoren hebben een cumulatief effect op uitval en vertekeningen. Alleen geslacht speelt geen rol van betekenis, hoewel voortgezette analyses uitwijzen dat alleenwonende vrouwen (vooral weduwen) relatief vaak geen bekend telefoonnummer hebben. Het is niet gebleken dat een of enkele kernvariabelen de rol van de andere variabelen kunnen wegverklaren. Tot slot constateren we dat de vertekeningen bij de onderdekking aanzienlijk groter zijn dan die bij de nonrespons.

Hoe verhouden deze uitkomsten zich tot eerder onderzoek en tot de verklaringen die in paragraaf 2 zijn behandeld?

Onze gegevens suggereren dat naast een lage sociaal-economische positie (economische inactiviteit) en een lage opleiding (alleen onderzocht voor werklozen), ook sociale marginaliteit, uitsluiting en isolement (leeftijd en primaire leefsfeer) een zelfstandige invloed uitoefenen op de selectiviteit in de onderdekking. De uitkomsten voor land van herkomst laten zich minder eenvoudig verklaren. Een interpretatie in termen van sociale achterstelling op het gebied van onderwijs en arbeid ligt niet voor de hand: zowel bij economische inactiviteit (vergelijk tabel 3) als bij opleidingsniveau zien we bij de allochtonen meestal een patroon dat vergelijkbaar is met dat van de Nederlanders, alleen is het percentage personen met een bekend telefoonnummer, respectievelijk dat is geïnterviewd, steeds lager. Het steeds terugkerende verschil lijkt te wijzen in de richting van een 'etnische factor'. Een verklaring aan de hand van sociale afstand (etnische hiërarchie) of culturele factoren (zoals gewoonten met betrekking tot telefoongebruik in het land van herkomst, positie van de vrouw, of afscherming tegenover de buitenwereld, bijvoorbeeld om politieke of godsdienstige redenen) ligt dan ook meer voor de hand, maar kan door ons bij gebrek aan gegevens niet worden onderzocht.

De vertekeningen bij de nonrespons laten zich goed verklaren in termen van marginaliteit, uitsluiting en isolement (leeftijd en primaire leefsfeer). Sociaal-economische positie (werkloosheid en uitkering) speelt, zeer tot onze verrassing, geen rol van betekenis, evenmin als opleidingsniveau (alleen onderzocht voor werklozen). Deze laatste uitkomsten wijken af van de resultaten van Goyder (1987) en Hartmann en Schimpl-Neimanns (1992). Land van herkomst laat zich hier, evenals bij de onderdekking, theoretisch weer moeilijk eenduidig interpreteren. Duidelijk is wel dat, anders dan Goyder (1987) veronderstelt, het effect van land van herkomst op nonrespons niet door economische inactiviteit of opleidingsniveau (bij werklozen) wordt wegverklaard.

Samenvattend kunnen we inderdaad concluderen, dat het brede maatschappelijke midden, bestaande uit economisch zelfstandige, gehuwde en/of met anderen in een huishouding samenwonende Nederlanders van middelbare of hogere leeftijd, in de telefonische enquête is oververtegenwoordigd. Daartegenover zijn juist die groeperingen die in een lagere en marginale maatschappelijke positie verkeren, vanwege 'fatale verbindingen' tussen uitsluitingsprocessen in verschillende institutionele sferen (Engbersen 1997), sterk ondervertegenwoordigd.

Wat betekenen deze vertekeningen nu voor de uitkomsten van de onderzochte enquête? Duidelijk is dat 'gevestigde' bevolkingscategorieën onder de uiteindelijke respondenten zijn oververtegenwoordigd, terwijl 'buitenstaanders' meer of minder sterk zijn ondervertegenwoordigd. Zo kan 2,5% van de uiteindelijke respondenten tot de etnische minderheden¹³ worden gerekend, terwijl dat in de oorspronkelijke steekproef 6,6% is: 2,6 keer zo veel! Vergelijkbare cijfers voor

werklozen zijn 9,7 en 13,0% (1,3 keer zo veel) en voor uitkeringsgerechtigden 5,1 en 8,9% (1,7 keer zo veel). Er treedt een duidelijke onderschatting op van lage en marginale bevolkingscategorieën. De telefonische enquête geeft daarmee *niet alleen een sterk vertekend, maar ook een veel te rooskleurig beeld van de maatschappelijke werkelijkheid*; een probleem dat algemeen kenmerkend lijkt te zijn voor surveyonderzoek onder de algemene bevolking (vergelijk Visscher 1997; Van Goor en Braam 1998).

Een telefonische enquête aan de hand van openbare telefoonnummers blijkt op ernstige problemen te stuiten als gevolg van de grote en selectieve uitval van potentiële respondenten. Welke oplossingen zijn voor deze problemen voorhanden? Het terugdringen van de nonrespons is niet eenvoudig, onder andere vanwege de bel-irraties, veroorzaakt door de veelvuldige telefoontjes van telemarketeers (vergelijk Wunderink en Van Benthem 2000). Het aantal niet-bereikte personen kan worden teruggedrongen door vaker te bellen (standaard wordt tot drie keer gebeld), maar als dat vervolgens leidt tot meer weigeringen, is de meeropbrengst beperkt. Echter, ook als men de nonrespons terug weet te dringen, blijft het minstens zo belangrijke probleem van onderdekking bestaan.

Vanwege het probleem van onderdekking wordt wel gebruikgemaakt van Random Digit Dialing (RDD). Door het random genereren van telefoonnummers wordt het probleem van geheime telefoonnummers vermeden. RDD staat en valt echter met de assumptie dat personen met een geheim nummer even gemakkelijk bereikbaar zijn als personen met een bekend nummer en, indien eenmaal bereikt, ook bereid zijn tot deelname. Hierover is echter weinig bekend.¹⁴ Bovendien worden personen zonder telefoon nog steeds niet bereikt en aangezien telefoonbezit ongelijk is verdeeld, blijven bepaalde vertekeningen dus bestaan. Ook kent RDD zijn eigen problemen. Omdat 'blind' wordt gebeld, dient de enquêteur in een tweetrapsprocedure zelf de respondenten te selecteren, eerst door vast te stellen of het gebelde nummer toebehoort aan een huishouden binnen de onderzochte populatie en vervolgens door een respondent binnen het huishouden te selecteren. De hierbij gehanteerde technieken blijken in de praktijk tot de nodige vertekeningen te leiden (zie Van der Leest 1996). Een additioneel probleem is dat methoden om nonrespons terug te dringen die vereisen dat men naam en adres van de beoogde respondent weet (zoals een introductiebrief en combinatie met andere interviewmethoden), niet gelijktijdig met RDD kunnen worden toegepast.

Telefonisch enquêteren voor wetenschappelijke doeleinden wordt met vele problemen geconfronteerd. Moderne technische ontwikkelingen, zoals antwoordapparaat, voice mail, nummERMelder en mobiele telefoon, zullen in de nabije toekomst vermoedelijk voor nog meer problemen zorgen. Deze technische hulpmiddelen bemoeilijken namelijk het leggen van contact met de beoogde respondenten, omdat ze het de bezitter mogelijk maken om zich af te schermen voor en te onttrekken aan contacten met vreemden: een ingesproken boodschap op een

antwoordapparaat of voice mail hoeft men niet te beantwoorden; een nummermelder maakt het mogelijk om te kiezen tussen opnemen en laten rinkelen; van mobiele telefoons bestaat geen goede registratie (*NRC-Handelsblad*, 24 juli 1999: 'Met mobieltje toch onvindbaar') en nummers worden slechts verstrekt aan een kleine kring van vrienden en familie. Om beter zicht te krijgen op deze ontwikkelingen is nader (kwalitatief) onderzoek naar hedendaags telefoongebruik en de afsluitingsstrategieën die hierbij in verschillende sociale kringen worden gehanteerd, dringend gewenst.

Ruim twintig jaar geleden bestonden er ook al twijfels over het gebruik van telefonische enquêtes in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, toen vooral vanwege het nog relatief lage, sociaal zeer ongelijk verdeelde aantal telefoonaansluitingen onder huishoudens (Peschar 1977: 408-411). Peschar schatte het percentage huishoudens met een telefoonaansluiting in 1976 op 63; eenzelfde percentage individuele burgers bleek in de door ons onderzochte telefonische enquête uit 1996 een bekend telefoonnummer te hebben! Hoewel de cijfers niet geheel vergelijkbaar zijn, maken ze wel duidelijk dat de 'winst' van de stijging in telefoonaansluitingen (tot ongeveer 95% nu) teniet is gedaan door de groei van geheime nummers en van nummers die door KPN niet aan derden ter beschikking mogen worden gesteld voor telemarketing en dergelijke. Ons onderzoek toont zonneklaar aan dat de bruikbaarheid van de telefonische enquête sinds het midden van de jaren zeventig niet is verbeterd. Sterker nog: er is alle reden om van een verslechtering te spreken. Want niet alleen neemt onder invloed van nieuwe technologische ontwikkelingen het aantal personen dat telefonisch bereikbaar is, steeds verder af, maar ook neemt de nonrespons al decennia lang toe, alle pogingen ten spijt om deze ontwikkeling te keren. Toenemende bel-irritaties zullen leiden tot steeds meer weigeringen, terwijl de gestage groei van het aantal geheime (niet-geregistreerde) en van openbare, maar niet voor onderzoek beschikbare telefoonnummers betekent, dat een toenemend deel van de bevolking onbereikbaar wordt. Steeds meer mensen 'verbreken de verbinding', geven 'geen gehoor' of zijn geheel 'buiten bereik' geraakt. Grootschalige en selectieve uitval zijn het gevolg, met alle negatieve gevolgen vanden dien voor de kwaliteit van de onderzoeksuitkomsten. Telefonische enquêtes zijn daarmee een onbruikbaar meetinstrument geworden.

Noten

1. De data die in dit onderzoek worden gebruikt, zijn ons welwillend ter beschikking gesteld door het Bureau Onderzoek van de gemeente Groningen. In het bijzonder danken wij Arnold Veenkamp van dit bureau voor zijn bereidwillige hulp bij de samenstelling van het databestand. Voorts zijn wij dank verschuldigd aan Jelle van der Knoop en Wijbrandt van Schuur voor hun ondersteuning en hulp in een eerste fase van dit onderzoek. Tot slot danken wij Geert Braam, Joop Ellemers, Dick Houtman en Wijbrandt van Schuur voor hun opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

2. Deze laatste categorie personen staat wel in het telefoonboek. Indien KPN aan onderzoekers of telemarketeers een bestand met telefoonnummers verstrekt (zoals in ons onderzoek), wordt deze categorie echter niet in dat bestand opgenomen.

3. Wij beperken ons tot een overzicht van sociaal-demografische kenmerken, maar er zijn aanwijzingen dat personen zonder telefoon of met een geheim telefoonnummer ook in houding en gedrag verschillen van personen met een bekend (publiekelijk toegankelijk) telefoonnummer (zie Kersten en Moning 1985).

4. In hoeverre leden van maatschappelijke elites in algemeen surveyonderzoek ondervertegenwoordigd zijn, laat zich gewoonlijk moeilijk vaststellen, maar aannemelijk is het wel. Zie met betrekking tot telefonische enquêtes Ball (1968: 65) en Rutter (1987: 15).

5. Goyder vat opleiding samen met inkomen en beroep op als onderdeel van iemands sociaal-economische status, terwijl Hartmann en Schimpl-Neimanns (1992) sociaal-economische positie (sociale klasse, beroep, het hebben van werk) en opleiding (als indicator van cultureel kapitaal) van elkaar onderscheiden. Gelet op het feit dat klassenpositie en opleiding op een verschillende manier samenhangen met iemands waarden, opvattingen en gedrag (zie hierover in het bijzonder Houtman 2000), is het ook in onderzoek naar onderdekking en nonrespons wenselijk om beide variabelen onafhankelijk van elkaar te meten en te bestuderen.

6. Aangezien wij met onze gegevens niet in staat zijn om personen in eliteposities op te sporen, laten wij deze hier verder buiten beschouwing.

7. Vaak worden vraagtekens geplaatst bij de kwaliteit van administratieve gegevens. Ook de door ons gebruikte gegevens zijn vermoedelijk niet alle even betrouwbaar. We gaan ervan uit dat de gegevens over geslacht, leeftijd, burgerlijke staat en uitkering GSD in het algemeen betrouwbaar zijn. Hetzelfde geldt in iets mindere mate vermoedelijk ook voor land van herkomst. Hier doet zich het gevaar voor van misclassificatie van Nederlanders als buitenlanders, omdat de gemeente Groningen gebruikmaakt van een ruime definitie van niet-Nederlanderschap (zie over deze materie nader De Beer 1996). De grootste kans op vertekeningen achten wij aanwezig in de gegevens over opleiding en over leef- en arbeidsomstandigheden: omvang en type huishouden en werkloosheid. Met betrekking tot werkloosheid blijken verschillende variabelen in het gebruikte bestand verschillende aantallen werklozen op te leveren. We hebben gebruikgemaakt van de eenvoudigst gecodeerde variabele (werkloosheid: ja/nee), die tevens het kleinste aantal werklozen aangeeft.

8. Bij de indeling naar land van herkomst wordt door de gemeente Groningen iemand als niet-Nederlander geassocieerd, indien hij/zij een buitenlandse nationaliteit bezit, en/of in het buitenland is geboren, en/of (minstens) een van beide ouders in het buitenland is geboren (*Gronings Geld* 1997: 101).

9. De uitkeringen van de GSD betreffen bijstandsuitkeringen (ABW) en daaraan gerelateerde regelingen voor langdurig werklozen (RWW), uitkeringen aan oudere, gedeeltelijk arbeidsongeschikte werklozen en aanvullende uitkeringen aan ouderen (65+). Uitkeringen uit hoofde van ABW en RWW zijn met 25%, respectievelijk 63% van het totaal aantal uitkeringen verreweg het belangrijkste. Ruim 90% van degenen met een uitkering van de GSD heeft al langer dan twee jaar een uitkering.

10. De samenstelling van het huishouden wordt door het Bureau Onderzoek vastgesteld op basis van gegevens uit de GBA, zoals adresgegevens, aantal personen en gezins- en familielaties. Personen in 'institutionele huishoudens', ofwel 'inrichtingen', worden als eenpersoonshuishoudens opgevat, tenzij het gehuwden betreft. Zie voor meer details *Gronings Geld* (1997: 97-99).

11. Wel hebben we, om na te gaan of geslacht misschien een rol speelt in specifieke subcategorieën, een aantal aanvullende analyses uitgevoerd, alleen voor Nederlanders. In deze

analyses waren steeds, in wisselende samenstelling, vier variabelen opgenomen: naast geslacht waren dat leeftijd, werkloosheid (of uitkering GSD) en burgerlijke staat (of een- versus meerpersoonshuishoudens). Uit deze analyses blijkt dat alleen bij onderdekking systematische, goed interpreteerbare verschillen tussen mannen en vrouwen optreden. Onder verweduwdens zien we dat weduwen minder vaak een bekend telefoonnummer hebben dan weduwnaars (65+, geen uitkering GSD: $\chi^2 = 8,5$, $p < .01$; alle verweduwdens samen: $\chi^2 = 6,0$, $p < .02$). Bij de gescheidenen, met name met een uitkering GSD, zien we eenzelfde tendens, maar deze is statistisch niet significant. Ten slotte blijken niet-werkloze, alleenwonende vrouwen boven 25 jaar minder vaak een bekend telefoonnummer te hebben dan mannen in vergelijkbare omstandigheden (26-40 jaar: $\chi^2 = 7,1$, $p < .01$); 41-65 jaar: $\chi^2 = 5,4$, $p < .02$; 65+: $\chi^2 = 1,6$, n.s.).

12. We hebben de analyse nogmaals herhaald met een driedeling voor land van herkomst (Nederland; westerse landen en Indonesië; alle overige categorieën). Een probleem daarbij is dat nogal wat cellen erg weinig gevallen bevatten. Voorzover uitspraken mogelijk zijn, levert deze analyse geen nieuwe gezichtspunten op.

13. Hier gedefinieerd als alle niet-Nederlanders met uitzondering van de personen afkomstig uit westerse landen en Indonesië.

14. Voogt e.a. (1998: 276, noot 4) verkregen in hun steekproef uit het telefoonregister een hogere respons dan in hun RDD-steekproef: 71 versus 61%. Verschillen in benaderingswijze en onzekerheid over het feit of nummers waarmee geen contact is verkregen ook tot de populatie behoren, maken het echter onmogelijk vast te stellen welk deel van het verschil is veroorzaakt door een hogere nonrespons onder personen met een geheim nummer.

Geraadpleegde literatuur

- Akker, P. van den, P. Cuyvers en C. de Hoog (1992) Gezin en overheid: De mythe van de individualisering. *Gezin* 4: 141-156.
- Ball, D.W. (1968) Toward a sociology of telephones and telephoners. In: M. Truzzi (red.) *Sociology and everyday life*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, p. 59-75.
- Baruch, Y. (1999) Response rate in academic studies: A comparative approach. *Human Relations* 52: 421-438.
- Beer, J.A.A. de (1996) Hoeveel alloctonen zijn er in Nederland? In: *Alloctonen in Nederland 1996*. Voorburg/Heerlen: CBS, p. 23-28.
- Bethlehem, J.G. en H.M.P. Kersten (1987) Non-respons in de praktijk. *Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers 1987/88*: 139-160.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ellemers, J.E. en R.E.F. Vaillant (1985) *Indische Nederlanders en gerepatrieerden*. Muidersberg: Coutinho.
- Engbersen, G. (1990) *Publieke bijstandsgeheimen: Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. (1997) *In de schaduw van morgen: Stedelijke marginaliteit in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. en J. Vervaart (1993) Geheime nummers: De Nederlandse onderklasse houdt zich gedekt. *Intermediair* 29, no. 35 (3 september): 25-29.
- Galtung, J. (1967) *Theory and methods of social research*. London: Allen & Unwin.
- Goede, P. de (1996) Kabelinfrastructuur. In: P.J.M. de Goede, E.H. Hollander en C.W.H.M. van der Linden (red.) *Lokale media en lokaal bestuur: Achtergronden, moeilijkheden*

- en mogelijkheden. Houten/Diegem: Bohn Stafleu van Loghum.
- Goor, H. van en G.P.A. Braam (1998) Vruchteloos worstelen met breuklijnen: Een kritische analyse van 'De sociale segmentatie van Nederland in 2015'. *Sociologische Gids* 45: 29-49.
- Goyder, J. (1987) *The silent minority: Nonrespondents on sample surveys*. Cambridge: Polity Press.
- Gronings geld: Financiële positie van minima in de stad Groningen (1997). Groningen: Gemeente Groningen.
- Groves, R.M. (1987) Research on survey data quality. *Public Opinion Quarterly* 51: S156-S172.
- Groves, R.M. (1990) Theories and methods of telephone surveys. *Annual Review of Sociology* 16: 221-240.
- Hagendoorn, L. (1986) De etnische hiërarchie: Terughoudendheid ten opzichte van etnische minderheden. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie en haar Grensgebieden* 41: 120-133.
- Hagendoorn, L. (1995) Intergroup biases in multiple group systems: The perception of ethnic hierarchies. *European Review of Social Psychology* 6: 199-228.
- Hartmann, P.H. en B. Schimpl-Neimans (1992) Sind Sozialstrukturanalysen mit Umfragedaten möglich?: Analysen zur Repräsentativität einer Sozialforschungsumfrage. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 44: 315-340.
- Heer, W. de (2000) Een symposium over non-respons bij enquêtes. *Facta* 8, no. 5 (september): 14-16.
- Houtman, D. (2000) *Een blinde vlek voor cultuur: Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- Hox, J.J. en E.D. de Leeuw (1993) Nonrespons bij schriftelijke vragenlijsten, telefonische interviews en face-to-face interviews: Een vergelijkende meta-analyse. *Kwantitatieve methoden* 14: 59-78.
- Kerssemakers, F.A.M., F.A.C. de Mast en P.W.M. Remmerswaal (1987) Computer Assisted Telephone Interviewing: Some response findings. *CBS Select 4*. Voorburg/Heerlen: CBS, p. 119-131.
- Kersten, H.M.P. en H.J. Moning (1985) Differences in estimates due to changes in methods of data collection. *Kwantitatieve Methoden* 19: 31-47.
- Leest, J. van der (1996) *Nonrespons in het telefonisch consumentenonderzoek*. Z.p.: Stageverslag Intomart.
- Leeuw, E.D. en J.J. Hox (1998) Nonrespons in surveys: Een overzicht. *Kwantitatieve Methoden* 57: 31-53.
- Pepels, J. en L. Hagendoorn (MS) A model explaining the ethnic hierarchy of the Dutch. Ongepubliceerd manuscript.
- Peschar, J.L. (1977) De mens achter de telefoon: Recente ervaringen met het interview per telefoon in de Verenigde Staten en mogelijke toepassingen in Nederland. *Mens en Maatschappij* 52: 396-417.
- Rutter, D.R. (1987) *Communicating by telephone*. Oxford, etc.: Pergamon.
- Schnell, R. (1991) Wer ist das Volk? Zur faktischen Grundgesamtheit bei 'allgemeinen Bevölkerungsumfragen': Undercoverage, Schwererreichbare und Nichtbefragbare. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43: 106-137.
- Snijders, G.J.M.E. (1991) Computergestuurd enquêteren: Telefonisch of persoonlijk? *Kwantitatieve Methoden* 39: 53-69.
- Steeh, C. (1981) Trends in nonresponse rates. *Public Opinion Quarterly* 45: 40-57.
- Tesser, P.T.M., J.G.F. Merens en C.S. van Praag, m.m.v. J. Iedema (1999) *Rapportage min-*

- derheden* 1999. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeulen, H. en R. Penninx (red.) (1994) *Het democratisch ongeduld: De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Visscher, G. (1995) *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor: De in politiek geïnteresseerde burger als selffulfilling prophecy*. Den Haag: Sdu Uitgeverij Koninginnegracht.
- Visscher, G. (1997) De blinde vlek van het CBS: Systematische vertekening in het opleidingsniveau. De nonrespons in de Enquête Beroepsbevolking. *Sociologische Gids* 44: 155-179.
- Voogt, R.J.J., W.E. Saris en B. Niemöller (1998) Non-response, and the gulf between the public and the politicians. *Acta Politica* 33: 250-280.
- Wunderink, S.R. en M. van Benthem (2000) Bel-irritaties en representativiteit. *Economisch-Statistische Berichten* 85, no. 4253 (28 april): 353-355.
- Zwaan, T. (1996) Het omstreden gezin. In: M. Bovens en A. Hemerijck (red.) *Het verhaal van de moraal: Een empirisch onderzoek naar de social bedding van morele bindingen*. Amsterdam/Meppel: Boom, p. 26-49.